

Petrik Emese

„EGYETLEN MÉRCE A LELKIISMERET MARADT”

“Conscience remained the last touchstone”

Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében.* Csokonai Könyvtár, Debrecen, 2007

A TÖRTÉNELEM A TERMÉSZETI ERŐK ÖNNÖNMAGUKKAL ÉS AZ EMBER SZABADSÁGÁVAL VALÓ KONFLIKTUSAIRÓL SZÁMOL BE

A kezdődő modernség időszakában a közösség egyedi individuumokra széttagolt társadalommá alakult át. Az emberi közösség múltja és az önmagát kutató individuum jelene és jövője között egyre tágasabbá váló (vissza)emlékezési szakadék alakult ki. A múltidézés szerepét a történettudomány berkeiben születő történelem vette át. A köztudatban a történelem fogalmához gazdag asszociációs mező kapcsolódik: az emberiség múltja mint értelem-összefüggések láncolata; letűnt világok egzotikuma, kalandossága; az emberi esendőség, létbe vetettség modellje; az idő mindent betemető, de mindent újratereemtő erejének demonstrálója. A történelem mint a rettenet, a pusztulás, a káosz közege, az idő múlásának, az emberi végességtudatnak is a jelképévé válhat. Bényei Péter nyitógondolataiban Schiller történelmi meghatározását idézi: „A világ – mint történelmi tárgy – alapjában nem egyéb, mint a természeti erőknek önnönmagunkkal és az ember szabadságával való konfliktusa, s e küzdelem eredményéről számol be nekünk a történelem.” A szerző ehhez fűzi saját szemléletét, melyben a „történelmet a természeti és emberi erők küzdelmének, szabadság és végesség, értelem és értelmetlenség, káosz és rend, végzet és szabad akarat feszültségének modellszerű terepeként” éli meg. A monográfiájának két támpillérét – a történelmi regény és a tragikum műfaji, esztétikai problémáit – négy aspektusból taglalja. Az első fejezetben a történelmi regény elmélete körüli dilemmákat tárja fel. Erre épül a második és harmadik fejezet. A történetírás és az eposz tágabb összefüggésrendszerében vizsgálja a műfaj jellegadó poétikai és hatástényezőit. A záró fejezet összegző, kiegészítő és átvezető funkciót tölt be. Kemény Zsig-

mond *Zord idő* befogadástörténetéből kiindulva vizsgálja a XIX–XX. századi magyar kritika műfajelméleti elgondolásait.

A történelmi regény műfajának irodalmi köztudatba lépése és a történetírás önállósodása szinte egyazon jelképes évben történt. Az első, modern értelemben vett történetírói munka, Niebuhr *Római történelme* 1811-ben jelent meg, míg Walter Scott műve, a *Waverley*, melyet a szakirodalom az első „valódi” történelmi regényként interpretál, 1814-ben látott napvilágot. E két mű szemlélete merőben különbözik már a felvilágosodás átfogóbb gondolatmodelljeitől, célirányossággal rendelkeznek: „a történelem közvetítésével érthetünk meg minden emberit”. Elveti a mechanikus világnézetet, melynek értelmében a történelem visszasságok és összefüggéstelen események halmaza. Újabb korértelmezésében a történelem „kulcs az embernek mint társadalmi és politikai lénynek a megértéséhez”. A XIX. század társadalmi és politikai elméletei egyaránt abból indultak ki, hogy az emberről csak történelmi létezésén át juthatunk ismeretekhez. A történelmi múlt lesz tehát az emberi történés kítüntetett viszonyítási pontja. Tanulmányozása, értelmezése, esztétikai vagy tudományos érdekeltségű reprezentációja különösen felértékelődött, s fontos létmegismerő, továbbá identitásteremtő funkcióhoz jut a XIX. század egészében. A múltat megőrizni óhajtó emlékezetformáknak, a naplóknek, a memoároknak, az önéletírás különböző változatainak, valamint a történetírásnak központi témájává vált, hogy „az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelez, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását”. Míg az egyetemes történelem módszertana elutasította az egyedit, és az örök emberi nyomait kereste a történelem folyton változó színterein, addig a népi közösségek kulturális és történelmi hagyományát feltáró törekvések reprezentálták saját múltjuk gazdagságát, történeti alakváltozatainak sokszínűségét, népük gondolkodás- és szemléletmódjának öntörvényűségét. Dorrit Cohn természetesnek tekinti egy referenciális szint meglétét, mint egy kiegészítő réteget, mely a szövegek és értelmezések hálójában jelölhető ki. A történelmi regény múltreprezentációja ugyanis a legkülönfélébb intertextuális viszonyulások, források, történetírói szövegek, népi emlékezetek révén jön létre.

Humboldt a történelemre mint az élet tanítómesterére tekint, mert gazdag példatár évezredek át az emberlét lényegi állandóságaihoz, és tanulsággal szolgál a múlt önisméltódéseire. A történelmi regény posztmodern alakváltozatairól értekező Bényei Péter összefoglalásában a történelmi regény a kulturális emlékezet egyik, koronként változó fontosságú praxisa: „Ha a regény kulturális munkája az egyén és a közösség közötti közvetítés, akkor a történelmi regényé az egyéni identitás és a kollektív emlékezet közötti közvetítése is.” A műfaj vonzerejét az irodalmiszöveg-alkotás, világteremtés, jelentésképzés tekintetében megnyíló széles játéktér biztosítja. A szöveg univerzum – forrásszövegek,

múltinterpretációk, az irodalmi hagyomány különféle narratívái – a regénytörténetek magjait, szövegalakítási műveletek sokaságát kínálja fel, olvasási sémákat, előzetes képzeteket foglal magában. A XIX. század első két harmadában az egymástól messze távolodó szépirodalom és történetírás között egyfajta közvetítő szerepet látott el a történelmi regény, melynek kiemelkedő alkotásai az alternatív történelmet és létértelmező szerepkört is egyaránt betöltik.

AZ EMBEREK EGYMÁS SZÁMÁRA SORSSÁ VÁLTAK

A szerző a történetírás narrativista koncepciójának keretében, ahol az önreflexivitást helyezi fókuszpontba, felveti a kiinduló kérdést: hogyan lehetséges a múlt eseményeinek objektív megismerése és rögzítése, ha azok közvetlenül megtapasztalhatatlanok, és senki számára sem hozzáférhetőek? Milyen poétikai és kognitív sajátosságokkal járhat a letűnt világok esztétikai újratelemtése, és hogyan képes a múlt szándékától elváló jelentések megfogalmazására a történelmi regény? Már maga a műfaji meghatározás két ellentmondást ötvöz magába. A műfajhoz sorolt szövegek egyszerre tartalmaznak valós, történelmi tényekhez köthető, illetve fiktív, regényszerű elemeket. A fikció lehetővé teszi az író számára, hogy a múltbeli történéseket az eleven emberek személyes és pillanatnyi tapasztalataként mutassa be. A szereplők sorsalakulásában a letűnt világok szokás- és értékrendje kel életre. A fikció révén a hősök mintegy a múlt „szemtanújaként” lépnek fel, hitelesítve történéseket. A történelmi regény ötvöző tulajdonságából eredően a szakma megkérdőjelezte a műfaji önállóságot. Feloldási tényezőként Iser a három összetevő fogalmát vezeti be. A reális, az imaginárius és a fiktív összetevők az irodalmi szöveg létesülésének, strukturálódásának és hatásmechanizmusának leírását teszik gördülékennyé. Segítségükkel egy önálló világkép teremthető, ugyanis lehetővé válik a már formába öntött világ átformálása, egy még megformálatlan világ megértése és megtapasztalhatósága. Ranke, Humboldt, Carlyle, Thierry, Michelet a képzelet és a figuratív nyelvhasználat kognitív aspektusait is kiaknázó művészi jellegű történetírást szorgalmazták: „Jelenné tenni a múltat, közel hozni a távolit, betekintést engedni számunkra a nagy emberek társaságába, vagy egy kiválóság bensőséges pillanatába, amint széttekint a hatalmas csata mezején; felruházni őket a hús-vér emberek realitásával, hiszen túlságosan is hajlamosak vagyunk az allegóriák példázatos jellegében látni őket; megidézni őseinket valamennyi nyelvi, szokásrendbeli és öltözködésbeli sajátosságaikkal, bepillantani házukba, leülni az asztalukhoz, turkálni régimódi ruhásszekrényeikben, elmagyarázni ódon bútorzatuk használatát: mindez a történetíró kötelességeihez sorolható, mégis a történetiregény-író gyakorlatában érhető tetten.” Ami a történészek számára vágy maradt, azt a történelmi regény szabadon realizálhatta. A közismert történelmi eseménysort

feldolgozó, és a múlt hiteles reprezentációjára vállalkozó regényekben domborodik ki a legerősebben az átfogó létmagyarázat megalkotásának és a történetfilozófiai kérdések feltevésének igénye.

A XIX. századi magyar történelmi regény képviselői közül elsősorban Eötvös József hangsúlyozta, hogy a regény feladata a múlt hiteles reprezentációja és a történeti tudás formálása. A kortárs kritika Kemény Zsigmond munkáit, elsősorban a *Zord időt* ítélte a művészi történetírás eredményeihez mérhető alkotásnak. Kemény a *Zord idő*-ben a leglelkiismeretesebb történeti hűséggel járt el, s az emberek és viszonyok felfogásában mély történetírói belátást mutat, szinte felfedezői érdelemmel. Új megvilágításba került Martinuzzi és a Mohács utáni politika. Németh László az alkotáslélektani szempont túlsúlyba jutásával magyarázza a történelmi téma előtérbe kerülését Kemény Zsigmondnál: „Kemény magában hordta a múltat, és lábra kelt historiának látta mindazt, amivel mint ember és magyar érintkezésbe jutott, és ezért a múlt tanulmányozásában a nemzeti önismeret elmélyítésének lehetőségét ismerte fel.” Az életmű legutóbbi monográfiusa, Szegedy-Maszák Mihály úgy látja, hogy Keményt egyfelől az irodalom nevelő-identifikáló funkciójának átmentési kísérlete, másfelől pedig a regény irodalmi emancipációjának szándéka vezette el a történelmi regény műfajához. Valamennyi közismert regénye a nemzeti történelem közegéből meríti a cselekményét, betartva a történetírói szövegek másik fontos elvét, az igazságigényt. A témaválasztás kulcsfontosságúnak bizonyul a regény allegorikus struktúrájának megteremtésében. Az ország három részre szakadásának a traumatikus eseménye a magyar nemzeti nagyelbeszélés egyik meghatározó mitológemáját, a balsors sújtotta nép évszázados toposzát is megidézi. Nevelő szándéka abban mutatkozik meg, hogy átélhetővé tette a társadalmi és emberi indítóokokat. Gadameri értelemben az allegória „valami olyasmit jelöl, aminek nem a megjelenésben, látványban, illetve hangzásban van az értelme, hanem olyan jelentésben, mely rajta kívül található. Ahelyett, amire tulajdonképpen gondolunk, valami mást, valami kézzelfoghatóbbat mondunk, de úgy, hogy ez mégis érthetővé teszi a másikat”.

Az allegória révén a történelmi regény újabb jelentős alkotóeleme válik hangsúlyossá – emeli ki Bényei –, a teremtett világoknak metafizikai tágasságába nyерhetünk betekintést. A konstruált világ metafizikai tágassága az idősíkok ontológiai rétegzettségére irányítja a figyelmet. A múlthoz kapcsolódó elvárások, előfeltevések többsége lehetővé teszi, hogy a történelmi regény által életre hívott világ határai megnyíljanak a transzcendens, az irracionális, a tapasztalaton túli felé. A *Zord idő* című regényében a Barnabás–Elemér páros nézőpontot biztosít a történelmi események láttatásához, a Deák testvérek párbeszédeiben a korszak sajátos gondolkodásmódja is hangsúlyossá válik. Személyes tragédiájuk pedig felerősíti a nemzeti sorstragédia megérezkítését. Izabella és Werbőczi összetett jellemrajzuk ellenére a jelképiség erejével hatnak.

Nyikolaj Bergyajev az emberi létezés három különböző időkategóriáját határozza meg: a természeti létezés irányító, élet-halál végtelen körforgását meghatározó kozmikus időt; az egyenes vonalúan előrehaladó, célképzetes történelmi időt; valamint üdvözülési lehetőségként, az előző kettő súlyától megszabadítani képes, az örökkévalóság esélyét biztosító egzisztenciális időt. Bényei Kemény történelmi regényeinek egyik óriási lehetőségét abban látja, hogy egymástól szögesen ellentétes idősíkok létevidenciáit tudja egyszerre felmutatni, s a jelentésképzés szolgálatába állítani anélkül, hogy ellentmondást gerjesztene a szöveg teremtett világának koherenciájában. Olvasás közben a befogadói tudatban sem keletkezik zavar. Kemény Zsigmond *A rajongók* című történelmi regényében mindháromt élte. Kassai Elemér brutális meggyilkolása, a bűn és kegyetlenség más konkrét megnyilvánulásaival együtt a kozmikus idő mindenhatóságát teszik dominánssá az esztétikailag teremtett világban. Ezzel szemben az egzisztenciális idő fogalmához köthető létminőség is megjelenik. Férje elvesztése után a regény főhősnője, Bodó Klára kilép a bűn mindennapiságában élő történelmi időből, és egy önálló világot formál magának a keresztényi élet evidenciáinak megfelelően. Ez egyben megszabadítja őt az egyéni létet metafizikailag értelmetlenné és kilátástalanná tevő kozmikus idő rettenetétől is, a biológiai létezés elmúlástudatát a megváltás ígéretével felcserélve. Az idősíkok rétegzettségéből adódik, hogy a műfajhoz tartozó szövegek minden más regénytípusnál alkalmasabbak különböző válságszituációk modellálására. Hamvas Bélát idézve az egyént és közösséget először nyíltan szembeállító „történelmi regény nyomán a regény kényszerül arra, hogy olyan bázist teremtsen, amely minden lehetséges válságnak megnyilatkozási lehetőséget nyújt”. A *Zord idő* felismerésre serkentő kontinuitást hoz létre a magyar történelem egymástól távoli idősíkjai között a magyar nemzeti önkép markáns vonása által. Az évszázadokon átnyúló nemzeti összetartozás, közös sorsélmény eleven szimbólumát teremti meg. 1514 konkrét nemzeti-történelmi traumája a közös, az aktuális jelen részévé válik: Mohács, a török hódoltság, 1848–49, Trianon, 1956 képzetei. A történelmi regénnyel szemben állított alapvető követelménynek a múltértelmezés, hagyományközvetítés, identitásformálás feladatának és a magas fokú esztétikai igényesség kritériumának egyaránt megfelelnek a Kemény-regények. Salamon Ferenc másfél évtizeddel a *Zord idő*-recenzió megírása után „avatott és gondolkodó történésznek” nevezi Keményt, aki képes műveiben a „történelem transcendentális részének” mélyebb igazságait festeni. Rédey Tivadar véleményezésében „A Kemény-típusú regényíró elszántan magára vállalja a tudományos történetkutatónak mind a kritikai ítéletre való jogát, mind a kritikailag igazolt anyaggal szembeni köteles hűségét”.

AZ ÖNKITELJESÍTÉS AKARÁSA TRAGIKUMHOZ VEZET(HET)

Hogyan hozható létre olyan tragikus hatás, amely a katarzison keresztül a személyes identitás közösségi alapjait mozgósítja a legkülönfélébb korszakokban? A műfaj legfontosabb hatástényezője az ember létező esendősége, az emberi tettek uralhatatlanságának színrevitele, rituális bemutatása. Az emberi létezés alapp princípiumai mutatkoznak meg. A szubjektumfilozófiai kérdésekre fókuszáló modellszerepe erősödik fel. A lényegi kázust kiváltó fontosabb tényezők a belső lelki terekre, az emberi jellemekbe helyeződnek át. A Keményhősök esetében sokszor saját önértésükhöz képest lesznek következtelenek, s ez nagyban hozzájárul bukásukhoz. Olyan közegben mozognak a hősök, ahol tetteik következménye kiszámíthatatlan, mivel életviláguk értékrendje labilis, bizonytalan. A tragikai mechanizmus belsővé válásának folyamata követhető nyomon. A világrend interiorizálódik, a konszenzuson alapuló kollektív tudatból az egyéni tudatokba szóródik szét. Az egyéni nézőpontok ezáltal módosulnak, a hős tudaton kívüli léte elbizonytalanodik, s ebből következőleg a hősök olyan tetteket követnek el, amelyek tragikus szövevényt hoznak létre. A tragédia kiengesztel, megbékít az élettel – vallja Kierkegaard –, hiszen a „tragikumban szomorúság és orvosság van. A tragikumban végtelen szelídség van, amely esztétikai szempontból, az emberi élet vonatkozásában ugyanazt jelenti, mint az isteni kegyelem és irgalmasság, de még szelídebb, s ezért így mondanám: anyai szeretet ez, mely a bánatost elringatja”. Az emberi társadalom legjobbjainak szükségszerű bukását váltja ki, az emberek kiüttlannak látszó önmarcangolása közepette egyúttal az élet igenlését is kifejezi. A tragikum feltárja az emberi akarat korlátozottságát, az emberlét esendőségét, mulandóságra íteltettségét. Igyekszik fenntartani a létezés értelmességébe vetett hitet, az otthonosság sejtelmét ébresztve fel a befogadóban. A tragikus vétség teljesen lefokozódik, elveszítve kiemelt szerepét: a hős tettei, cselekedetei belefoglalódnak az emberi viszonylatok szövevényébe, „egyik ember lelki tényei, cselekedetei objektív sorssá lesznek a másik számára”.

Mi biztosítja a külső viszonyok visszavonhatatlan kényszerűségét egy olyan világban, ahol a transzcendens elvek, szilárd erkölcsi, társadalmi rendképzetek már érvényüket veszítették, s ahol már nem a büntető végzet vagy a világrend oszt igazságot? A természet és a sors sohasem volt olyan némán és félelmesen lélek nélkül való, mint ma – összegez Bényei –, mert az emberi lélek sohasem járta elhagyatott útjait ilyen magányosan, azért remélhetünk ismét tragédiát. Már nem lehet egyértelműen megítélni, mi jó vagy rossz, kicsinyes vagy magasabb rendű ebben a világban: nem jó és rossz tettek határozott elkülöníthetősége vezet az egyes hősök tragikus bukásához. A rendképzetek relativizálódásának kö-

vetkeztében a lelkiismeret sugallatai és a külvilág elvárásai sokszor disszonáns viszonyba kerülnek egymással. Ezért képtelenek kiélezett helyzetben dönteni a hősök, s válnak uralhatatlanná egyes cselekedeteik. A mindenkori társadalom szokásrendje, etikai kódexe, hatalmi viszonyai egy elrendezett világot sejtetnek, ugyanakkor a legfontosabb eligazodási pontok a bűn fogalma, az erkölcs és vallás alapkategóriái, a követendő viselkedési minták nézőpontok és viszonylatok függvényévé válnak az események menetében. Megfigyelhető, hogy valamenyny hősnek a vágya beteljesül valamilyen formában, de a „beteljesülés” nem a személyiség kibontakozását, hanem szétesését vonja maga után.

A KÜLSŐ VILÁG MÁR NEM JELÖL KI EGYÉRTELMI VISZONYÍTÁSI PONTOKAT A REND TERÉN

Mennyiben befolyásolják az ember életének alakulását saját tettei, illetve a külső körülmények, transzcendens tényezők? A XIX. századi ember túlnyomó részben megszabadult a szigorú erkölcsi konvenciók, társadalmi normák, vallási elvek kötöttségei alól, amelyeket az alapjukon szerveződő közösségi környezet korábban rárótt. A magánélet közélet fölé rendelődése, az individuum érdekeinek térhódítása a közakarat elvárásaival szemben szükségszerűen vezetett a társadalmi elidegenedéshez, az egyén elmagányosodásához. Charles Taylor a modern tudományok emberképét tanulmányozva az Én bensővé válását látja a modern ember legfontosabb attribútumának: „az emberi benső már olyan – leginkább a racionalitás által irányított – képességek tárháza lesz, amelyből kiszorult a közvetlen isteni kontrollinstancia, megszűnik életünk elismert háttere. Felerősödik az érzés, hogy a saját dolgunk megkeresni az élet igenlésének és a belső értékeknek a forrását”. A Charles Taylor írásában jellemzett modern szubjektum képe egybeesik Kemény Zsigmond kiemelt szubjektumképeivel, állapítja meg Bényei: „a 19. századtól kezdődően az ember egy olyan (új) közegeben találja magát, amelyben az egyéni szabadság és a közösségi elidegenedés párhuzamos fokozódása személyisége állandó újraértésére kényszeríti”. Az emberi személyiség napról napra újraértendő, kivivandó entitássá vált. A közösségi keretből kihullott modern individuum a világgal, a másik emberrel folytatott intenzív dialógusban kell, hogy fenntartsa lépten-nyomon fenyegetett, gyakorta eliminálódni látszó énjét. Kemény passzusai filozofikus tömörséggel, de a közvetlen érintettség szenvedélyességével és személyességével adják vissza annak a gondolkodástörténeti fordulatnak a leglényegesebb tendenciáját, amely a XVIII. század végétől bontakozik ki az európai kultúrában. A polgárság megjelenésével jelentkezik az az igény, hogy az emberre globális értelemben gondoljunk. „Mindannyiunk számára – idézi a szerző Sennett-tet – saját énkünk vált a legfőbb teherré; önmagunk ismerete cél lett és nem eszköz, amely által a

világot megismerhetjük. Ez az önmagunkba merülés pedig mérhetetlenül megnehezíti, hogy valamiféle világos választ adhassunk magunknak vagy másoknak arra, milyen is a saját személyiségünk.” *A rajongók főhősei*, Kassai István, Pécsi Simon és Laczkó István társadalmilag mobil, alulról felemelkedő figurák, akik a közösség által elvárt társadalmi, morális, vallási normákat többé-kevésbé áthágva építik ki egzisztenciájukat. Személyiségük alapmintázata nagyon hasonlít a modern kor individuális emberképére. A hősök többsége: Pécsi Simon, Kassai István, Laczkó István, Kassai Elemér, Pécsi Deborah, Gyulai Ferenc, Kassai titkára – ők mind válsághősök. Állandó meghasonlás vagy elbizonytalanodás jellemzi őket, a legtöbbjük önértelmezése tévesnek bizonyul, személyiségük a történet bizonyos pontján összeomlik. A személyiség-válság szituálása metaforikus képből bontakozik ki, melynek során felismerik, hogy a világba vetett létezésükért valamilyen módon mégiscsak maguk a felelősek. Az önismeret folytonos elmélyítése, továbbá tetteik következményeinek a vállalása teheti értelmessé létüket a szövevényes, kényszerűségekkel terhelt világban. Kemény regényeiben megjelenik „a felvilágosodott és engedékeny érzület – idézve a szerzőt –, mely tárgyilagos sokoldalúsággal kíván a más szívébe tekinteni, mely a lélek minden mozzanatának indokait képes felfogni, eredményeit menteni vagy megbocsátani, tudja, s amely ha tetteinek igazolásával tisztában van is, szünetlenül követeli: audiatur et altera pars, hallgattassék meg a másik fél is”. Az én folyamatosan fejlődik a társadalmi tapasztalás és tevékenység folyamata során, és mindennapi cselekedeteiben az egész közösség mintázata tükröződik. Ez a folyamatosan önmagát újraalakító, újraértelmező szubjektumi attitűd adja meg Kemény Zsigmond regényeinek időszerűségét. A stabil értékviszonyait veszített világ mai napig is fennálló állapotában a külső világ tendenciái már nem jelölnek ki egyértelmű viszonyítási pontokat a rend terén, így az egyetlen mérce a lelkiismeret marad.